

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A. Sharafiddinov Farg'ona viloyatini Rossiya imperiyasining xom ashyo bazasiga aylantirilishi (XIX asrning ikkinchi yarmi).....	203
M.M. Temirova O'zbekistonda ichki ishlar organlari profilaktika inspektorlarining jamoat tartibini saqlash bo'yicha amalga oshirilgan islohotlarining dastlabki bosqichlari	208
Q. Sulaymonov Iqtisodiyotni globallashtirishda informatsiyaning o'rnini	213
X.E. Xodjamberdiyev Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda agrar sohani rivojlantirilishi va uning aholi turmush tarziga ta'siri.....	216
A.A. Xakimov, O. Sh. Ubaydullayev Farg'ona vodiysi shaharsozlik madaniyatining xususiyatlari va rivojlanishi (Sho'rabashot dehqonchilik madaniyati misolida).....	222
M.M. Abdullayeva Zamonaviy o'zbeklar shaxsiyatida gender stereotiplarining namoyon bo'lish darajasi (Namangan viloyati misolida)	226
F. Abdurasulova Buxoro amirligida diniy ta'limning Amir Shohmurod va Amir Haydar hukumronligi davrida rivojlanishi	232
A.A. Aloxunov Yangilangan saylov tizimi – yurt taraqqiyotining kafolati	236
M.B. Siddiqov Ikkinchi jahon urushi yillarida pensiya tizimi	241
G.A. Abdug'aniyeva Harbiy xizmatga chaqiruvlarda tibbiy ko'rikdan o'tkazish masalasi	247
N.V. Karimova Farg'ona vodiysi antik davr shaharlari tarixiy–topografiyasining o'rganilishi.....	252

ADABIYOTSHUNOSLIK

A.G. Sabirdinov Xudoyberdi To'xtaboyevning qahramon yaratish mahorati	257
G.V. Abdullayeva Bolalar she'riyatida lirik qahramon masalasi.....	260
S.Q. Mamatova Nuh Alayhissalom obrazining tarixiy asoslari.....	267
N.Y. O'roqova Yangi o'zbek she'riyatida o'simlik obrazlari talqini	271
D.A. Qahharova Lirikada ko'ngil timsolining genezisi va tarixiy takomili.....	280
S.A. Xaqnazarova An'ana va novatorlik: nazariy asos, takomil va turlar	287
M. Islomova Hayot haqiqati va badiiy tafakkur	290
A.A. Qayumov, D.G'. Gafurova Badiiy detalning poetik vazifasi (X.Do'stmuhammadning "Jodi" asari misolida).....	294
Y.B. Eshmatova Turk hikoyachiligida an'ana va yangilanishlar sintezi.....	299
Д. О. Турдалиев Интеграция устного народного творчества в сказках а.с. пушкина: фольклорные корни и литературные трансформации	303
F.B. Sultonqulova Usmon Azim she'riyatida lirik qahramon tabiati	306
G.A. Jurayeva Bolalar she'riyatida shakliy -mazmuniy yangilanish hamda izlanishlar.....	310

UO'K: 821.511.133.0

LIRIKADA KO'NGIL TIMSOLINING GENEZISI VA TARIXIY TAKOMILI
ГЕНЕЗИС И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ХАРАКТЕРА В ЛИРИКЕ
GENESIS AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF CHARACTER IN LYRICS

Qahharova Dilafrō'z Abdug'afforovna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, jahon adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada mumtoz adabiyotda keng qo'llanilgan ko'ngil timsoliga murojaat qilingan. Ko'ngil timsolining genezisi va tarixiy takomili va xalq og'zaki ijodida tutgan o'rni xususida fikr yuritilgan. Shu bilan bir qatorda mumtoz adabiyoti vakillari ijodida turlicha o'rinlarda talqin qilingani misollar yordamida tahlil qilingan.

Аннотация

В статье говорится о символе сердца который широко используется в классической литературе. На примерах анализируется трактовка символа души в разных местах творчества представителей классической литературы. Кроме того, анализируется использование образа сердца в лирике Бабур на примерах из газелей и рубаев поэта.

Abstract

The article refers to the sybol of the heart, which is widely used in classical literature. The interpretation of the sybol of the soul in different places in the work of representatives of classic literature is analyzed with the help of examples. Also, the meaning of the use of the image of the heart in Babur's lyrics is analyzed by giving examples from the poet's ghazals and rubai.

Kalit so'zlar: ko'ngil, timsol, obraz, dil, qalb, ishq, muhabbat, yor, mashuqa, do'st, tasavvuf, ilohiy ishq.

Ключевые слова: сердце, символ, образ, душа, любовь, любовник, друг, мистика, божественная любовь.

Key words: heart, sybol, image, soul, love, lover, friend, mysticism, divine love.

KIRISH

Adabiyot shunday fanki, u orqali insonning qalbiga kirib borish mumkin. Ayniqsa adabiyotning lirik turining bu borada yana ham ta'sir doirasi kengroqdir. Lirika ko'ngilni tarannum etish uchun chin ma'nodagi maydondir. Ana shu ko'ngil adabiyotda timsol yoki obraz darajasiga ko'tarilganki u lirikaning eng asosiy timsollaridan biri sanaladi. Boisi mazkur timsolni tarannum etish orqali ijodkor o'zining qalb kechinmalarini bayon qiladi. Biror bir timsol yoki obraz haqida so'z ketganda har bir kitobxon avvalo uning kelib chiqishi va mohiyatini chuqurroq anglab yetishga intiladi. Bu esa insonda o'sha timsol haqida tushuncha hosil bo'lishiga sabab bo'ladi. Shunday ekan, biz ham aynan lirikada ko'ngil timsolining kelib chiqishi, mohiyati, genezisiga nazar solmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ko'ngil – turkiy tildagi eng qadimgi va lirik turda qadim zamonlardan beri keng qo'llanilgan so'zlardan biri hisoblanadi. Ko'ngil so'zining badiiy adabiyotda, ayniqsa she'riyatda poetik obraz sifatida obro' topishida xalq og'zaki ijodining o'rni beqiyosdir. Ko'ngil so'zi dil, qalb, va umumturkiy yurak so'zlari bilan ma'nodosh bo'lib keladi. Shunga qaramasdan ko'ngil so'zining poetik ifodalanishi yuqorida ta'kidlab o'tgan ma'nodoshlariga nisbatan ancha keng hisoblanadi. Izlanishlarimiz natijasida shunga amin bo'ldikki ma'nodoshlariga nisbatan ko'ngil so'zining o'zi turkiy adabiyotning ilk yozma namunalarida ko'proq qo'llanilgan.

ADABIYOTSHUNOSLIK

Bu turkiy she'riyatning o'ziga xosligini dalillovchi eng muhim jihatlardan biridir. Lug'atlarda ko'ngil – kishining his-tuyg'u va kechinmalari manbai; yurak, qalb, dil,⁴⁴ xotir, yod, fikr, xayol, ixtiyor⁴⁵ har narsaning markazi, o'rtasi,⁴⁶ - deb sharhlangan.

"Ko'ngil – insonning ma'naviy, borlig'iga, kuch-quvvatiga, sevgining, nafratning, ishonchning – yaxshi-yomon barcha tuyg'ularning butun borlig'iga va ifodasiga berilgan nomdir"⁴⁷ deb ta'kidlaydi A. Gulpinarli.

Ko'ngil so'zining tarixiy ildizlariga nazar tashlar ekanmiz, bu o'rinda xalq og'zaki ijodi namunasi bo'lmish maqollarni nazardan chetda qoldirib bo'lmaydi. Fikrimizni davom ettirar ekanmiz yuqorida ta'kidlab o'tganimiz, so'z san'atining boshi bo'lgan xalq og'zaki ijod namunalarida ham "ko'ngil bermoq" (sevmok), "ko'ngil ko'yi" (xohish, istak), "ko'ngil olmoq" (xursand qilmoq) kabi iboralarning ko'p uchrashi ko'ngil so'zining yurak va qalbg'a nisbatan qo'llanilishi keng ekanligini ko'rsatadi⁴⁸.

Boisi maqollar xalq orasida juda ko'p ishlatiladi va ularda insonlarni yaxshilikka yetaklovchi biror bir voqea hodisalardan xulosa chiqarishga qaratilgan fikrlar mavjud. Xususan ko'ngil so'zi ham asrlar mobaynida maqollarda aks etib tildan-tilga o'tib kelmoqda. Misollarga nazar qaratadigan bo'lsak "Ko'ngil kirini yetti daryo yuvsam ham ketmas", "Ko'ngil toshdan qattiq, guldand nozik", "Ko'ngilning qolishi shishaning sinishi" kabi maqollarni uchramiz. Bundan ko'rinib turibdiki bir necha asrlardan buyon muomalada foydalanib kelinadigan maqollarda inson ko'nglini hamma narsadan ulug'ligi e'tirof etiladi. "Ko'z ko'ngil oynasi", "Ko'ngil gulini sevgi suvi sug'orar" kabi maqollarda esa ko'ngilni oynaga, gulga qiyoslanganini anglashimiz mumkin.

Xalq og'zaki ijodining yana bir turi bo'lmish laparlarni kuzatsak ham ko'ngil so'zi ishlatilgan o'rinlarga duch kelamiz. Xususan;

"Oting bozor deganda, oting bozor,
Tol-tolgina sochingni taroq yozar.
Yaxshi bilan o'ynashsang, ko'ngling bozor,
Yomon bilan o'ynashsang, ko'ngling ozor."^[45]

Yuqoridagi lapardan keltirilgan parchada asosiy urg'u yaxshilik va yomonlikka qaratilgan. Ammo mazkur ikki g'oyada ham inson ko'ngli juda ahamiyatli ekanligi ta'kidlangan. Ya'ni yaxshi inson bilan taqdiringni bog'lamoqchi bo'lsang ko'ngling bozor kabi bo'ladi. Aksincha yomon bilan esa ko'ngling faqat ozor ko'radi deyilmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki ko'ngil shunchalar yuksakki uni shunchaki tuhfa kabi qarab noto'g'ri tanlov qilib bo'lmaydi.

Yoki yana bir laparda;
"Qoshing qora qayloma,
Yorga ko'ngil boylama.
Yorga ko'ngil boylasang,
Tashlab ketsa yig'lama."⁴⁹

Yuqoridagi kabi aksariyat xalq qo'shiqlarida qahramonning dardu-hasrati aks etgan. Bunday o'rinlarda esa yurak, qalb, ko'ngil timsolining uchrashi oddiy hol emas. Chunki qahramon mazkur timsollar orqali kechinmalarini namoyon etadi.

Ko'rinib turibdiki, xalq og'zaki ijodida insonning his-tuyg'ularini, xohish va istaklarini tarannum etishida asosiy o'rin tutuvchi ko'ngil timsoli makon va zamon nuqtai-nazari bilan qaralganda asrdan-asrga va sharoitga mos tarzda rivojlanib bordi. Ammo yuksak darajada shakllanmadi. Mazkur timsol yozma adabiyotga ko'chgandan keyin g'oyaviy va badiiy jihatdan juda yuqori o'ringa ko'tarildi.

Ba'zi bir manbalarda keltirilishicha xalq og'zaki ijodi namunalarida, xalq marosim qo'shiqlarida ko'p bora tilga olinadigan ko'ngil so'zi aslida undan ham oldin qo'llanilgan ekan. Xususan yozma adabiyotda ko'ngil so'zi uchraydigan eng qadimgi matn O'rxun-Enasoy yozuvlari

⁴⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I том. Моварауннаҳр., 1981. Б- 415.

⁴⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. II том. Тошкент, 1983. Б-151.

⁴⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. IV том. Тошкент, 1985. Б-26.

⁴⁷ Gulpinarli A. Tasavvufdan dilimize gechen deyimler ve atasozleri. Istanbul, 1977. B-136.

⁴⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғатида кўнгил билан боғлиқ 30 га яқин иборалар изоҳланган. Жумладан, кўнгли кўтарилди – руҳланди, хурсанд бўлди, кўнгли оғриди – хафа бўлди, кўнгли совида – ихлоси қайтди, кўнгилдан чиқармоқ – унутиб юбормоқ каби (Қаранг: Кўрсатилган асар. I том. 415 – 416).

⁴⁹ Qarang. B-27.

hisoblanib, "ko'ngulteki", "ko'ngulte", "ko'nglung-cha" shakllarida ishlatilgan ushbu so'z orzu, istak, tilak ma'nolarini aks ettirgan⁵⁰.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ko'ngil so'zining shakl, ham ma'no – mohiyat jihatidan o'zgarib, yanada boyiganligiga guvoh bo'lish mumkin. U ko'ngil so'ziga shunday izoh beradi: "Ko'nyl – yurak, ziyraklik, aqlilik. Ko'nylyk er iborasi shundan olingan bo'lib, bu aqli, ziyrak odam demakdir"⁵¹. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham ko'ngilga alohida to'xtalib o'tilgan. Dostonning asosiy 4 qahramonlarining o'zaro suhbatlari misolida buni anglab olish qiyin emas. Shu bilan bir qatorda dostonda "Ko'ngil istaganini topmasa, kishi erksiz bo'lur", degan juda muhim bir fikr bor. Shunidek mazkur dostonda turkiylarning afsonaviy alpi hisoblangan "Alp Er To'nga", "Alp Er", "To'nga Alp Er" nomi bilan keltirilgan hikmatlar mavjud bo'lib ulardan birida shunday deyiladi:

Et-ul bu kishi ko'ngli artar yidir,
Eti kad kadazgu e qilqi qadir.
(Kishi ko'ngli go'shtdir, hidla buzilur,
Go'shtni avaylagin, ey fe'li qodir).

Demak mazkur hikmatda kishi ko'ngli bir parcha go'shtga o'xshatiladi. Go'sht tez buzilishini inobatga oladigan bo'lsak uni asrash esa insonni qo'lida ekanligi ta'kidlanadi.

Yana bir hikmatda;
Ko'ngul beg turur bu et o'z qul asir,
Ara so'zka tumlir arala isir.
(Ko'ngil bek, tanu jon unga qul, asir,
Goho so'zga sovur, gohida isir).

Bunda esa insonning ko'ngli bek kabidir deyiladi. Tanu-jon esa uning asiri. Bir so'z bilan uni butkul sovitish yoki isitish mumkinligi aytib o'tiladi. Bilamiz Yusuf Xos Hojib dostoni shohlar va xoqonlarning davlatni qanday boshqarishi xususida bo'lib, ko'ngil bilan bog'liq mazkur hikmatlar ham yozuvchi tomonidan bejiz keltirib o'tilmagan.

Qadimgi turkiy adabiyotning yana bir nodir durdonasi hisoblanmish Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asarida ham ko'ngil haqida so'z yuritiladi.

"Yig'ip ko'ngli to'ymaz ko'zi suq baxil,
Qul ul molga moli angar erklik ul."⁵²

(Ko'zi och baxil kishi qancha mol to'plasa ham ko'ngli to'lmas, u mol dunyoning quli, davlati uning ustidan hukmron). Ko'rinib turibdiki mol dunyoga mehr qo'ygan insonda ko'ngil hotirjamligi yo'q, ko'ngil hotirjamligiga ega kishi esa mol-dunyodan yiroq bo'lar ekan. Shu o'rinda Yahyo ibn Muozning: "Mening ko'nglim dunyo va oxiratdan ustundir. Chunki dunyo mehnat va ne'mat uyidir, mening ko'nglim esa ma'rifat uyi. Bas, ma'rifat dunyo va oxiratdan ustun erur"⁵³.

Ko'rinib turibdiki ko'ngil timsolining ilk qo'llanilishi turkiy adabiyotning eng nodir durdonalariga borib taqalar ekan. Shu bilan bir qatorda tasavvufda ham ko'ngilga murojaat mavjuddir. Tasavvuf ilmidagi ko'ngilni alohida ulug'lashadi. Ayniqsa ko'ngilning inson va uning taqdiridagi rolini tahlil qilishga urinishadi. Boisi ko'ngil tasavvuf ilmidagi eng muqaddas maskani hisoblanadi. Bu maskanda zavqu-shavqni, azobu-uqubatni his qilishadi. "Tasavvufda dini, irqi, mazhabi, millatidan qat'i nazar olam xalqini birlashtiradigan yagona ibodatgoh bor. Bu tasavvufiy hayotning bosh manbai – Dil va ko'ngil atalmish Alloh taxtidir"⁵⁴.

G'azzoliy o'z asarlarida qalb yani ko'ngil xususida ko'p fikr yuritadi. Xususan u o'zining "Ihyou ulumid-din" (Qalb kitobi)da shunday deydi: "qalb shunday narsaki, agar inson uni tanisa, batahqiq, o'zini tanibdi. Agar o'zini tanisa, batahqiq, Robbini tanibdi. Qalb shunday narsaki, agar inson uni tanimasa, o'zini ham tanimabdi, agar o'zini tanimasa, Robbini ham tanimabdi. Kim qalbiga johil bo'lsa, boshqalarga undan ham johilroqdir"⁵⁵.

⁵⁰ Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. Toshkent, 1982. B-73.

⁵¹ Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. Toshkent, 1961. B-377.

⁵² Югнакий А. Хибат ул-хақойиқ. – Т., 1971. Б-64.

⁵³ Hoja Bektoshi Valiy. Maqolot. Toshkent, 2000. B-38.

⁵⁴ Haqqul I. Irfon va idrok. T.: 1998. B-88.

⁵⁵ G'azzoliy H. Ihyou ulumid-din (Qalb kitobi). – www.ziyo.com kutubxonasi

ADABIYOTSHUNOSLIK

G'azzoliyning e'tirofi bo'yicha, birinchi xil qalb behad kamyob, eng ko'p uchraydigan ikkinchisi, ya'ni o'tkinchi dunyo hirsiga to'lib toshgan qalbdir. Qalbning uchinchi va to'rtinchisi ko'rinishlari mavjud bo'lsa-da, ammo ularning soni uncha ko'p emasdir. Shu o'rinda yana bir haqiqatga aniqlik kiritib o'tish maqsadga muvofiqdir. Tasavvufiy hayotning manbai ham, mazhari ham ko'nguldir.

Imom G'azzoliy tasavvuf ilmida ko'ngil haqida fikr yuritarkan "...tasavvuf qalb ila mashg'ul etadigan bir ilmdir"⁵⁶, - deb ta'kidlaydi. "Tasavvuf va tariqatlar tarixi" kitobida "Tasavvuf ko'ngil tarbiyasidir. Ko'ngil esa insonda mavjudligi uchun tasavvufning mavzui inson, maqsadi esa uning qalb hayotini o'rganib, qalb tarbiyasi orqali kamol darajasiga ko'tarmoqdir... Tasavvuf o'ziga mustaqil bir olam bo'lmish inson qalbini tashxis etib, kuchlantiruvchi va Arshning atrofida parvoz etishni ta'minlashga qaratilgan bir ilmdir"⁵⁷, - deb yozilgan.

Tasavvuf adabiyotida qalb yoki yurakka nisbatan ko'ngul ko'p tilga olinadi va ko'ngul to'g'risidagi ko'p fikr bildiriladi. Xo'sh, buning sababi nimada? "Miftohul-qulub"dagi mana bu so'zlar ushbu savolga o'ziga xos bir javobdir: "Ko'ngul qalbning ichidadur. Sharafi qalbdan ko'p ortiq erur. Qalbgaga ozor berish insonni sirdan buzadi, chirkinlashtiradi va halok aylaydi... Ko'ngul qalbning bag'rinda bo'lganligi tufayli ko'ngulga qattiq tegmak odamni ham zohiran, ham botinan halok etar". Mana shuning uchun ko'ngul taqdiri, holati va haqiqatlariga doir mulohaza va mushohadalar tasavvufda nihoyatda keng o'rin ishg'ol etgan. Hatto tasavvufiy istilohlar orasida qalb va ko'ngul holi yoki haqiqatlarini sharxlaydigan kalima va atamalar yetakchi o'rinni egallaydiki, buni bilmasdan, ayniqsa, tasavvuf she'riyatining mazmun-mohiyatini to'g'ri anglab ham, talqin qilib ham bo'lmaydi. Tasavvuf ta'limotida ko'ngil "arsh"ga, "ka'ba"ga, "ummon"ga, "dengiz"ga qiyoslangan.

Jaloliddin Rumiy "qalbni tan mulkining sultoni, Alloh taolo ma'rifatining kaliti"⁵⁸, - deya ta'riflaydi.

Keyinchalik turkiy adabiyotda tasavvuf ta'limotida ijod qilgan Ahmad Yassaviy asarlarida ham ko'ngil obraziga katta e'tibor qaratildi. Biroq, Ahmad Yassaviyning boshqa tasavvuf ta'limoti ijodkorlaridan farqi shunda bo'ldiki ijodkor ko'ngilni qushga, ko'zguga qiyoslay boshladi.

Ko'zum tushti, ko'nglum uchti, Arshqa oshti.

Umrum kechti, nafsım qochti, bahrim toshti.

Karvon ko'chti, manzil oshti, horib tushti,

Sir ulashti, netak bo'lg'ay holim mening.

Ko'rinib turibdiki bu hikmatda Ahmad Yassaviy "ko'nglum uchti" deb ruhni hech narsaga qaramasdan tandan uchib Arshga talpinishini tasvirlaydi. Yuqoridagi hikmatda nafs masalasiga alohida urg'u berilgan. Nafsning qochishi ko'ngilning Arsh tomon talpinishiga sabab bo'lmoqda. Yuqoridagi parchadan anglab yetishimiz mumkinki qadimda turkiy xalqlar ruh ya'ni jonni qush shaklida tasavvur qilishgan. Bu haqida ozarlik olim M.Saidov shunday fikr bildiradi: "Qadimgi davrlarda inson ruhi asosan qush, kapalak va boshqa shaklda tasavvur qilingan. Ibtidoiy insonning bu tasavvuri keyin ham ko'p vaqtlargacha davom etgan"⁵⁹.

Ahmad Yassaviy ham o'sha tasavvurlarga asoslangan holda "ko'ngil qushi" timsolini yaratgan va shu orqali ko'kka aniqroq qilib aytadigan bo'lsak Arshga afsonaviy parvoz qilgan. Xususan yana bir baytida Yassaviy oshiq ko'ngilni uchar qushga o'xshatadi.

O'zim faqir, qildim mukir, bo'ldim haqir,

Qanot qoqar uchar qushdek, ko'nglim mening.

Bu baytda ko'ngilning uchar qushdek qanot qoqishiga faqatgina ilohiy ishq sabab. Ishq oshiqu bechorani shu kuyga solidi, alal oqibatda uni faqiru fanolik darajasiga olib keladi. Nafsoniy ehtiyojlardan ozod bo'lgan ko'ngil esa ruhga aylanadi.

Ahmad Yassaviy kibr, nafsni yengish haqidagi hikmatlarida ham ko'ngil timsolidan foydalanadi. Bunday vaziyatda zikrga murojaat qilish lozimligini ta'kidlaydi. Yassaviyshunos N. Hasanov o'zining tadqiqotida ko'ngil jilosi bo'lgan zikr haqida to'xtalib o'tgan. "Yassaviy fikricha, soliq zikr qilish darajasiga yetganida uning qalbidagi zanglar, qora illatlar asta-sekin o'cha boshlaydi.

Aritur dil zangorin hu-hu yodi,

⁵⁶ Pazali I. Mukaqafat'ul kulub. Istanbul, 1986. S. 7.

⁵⁷ Kara M. Tasavvuf ve tarikatlar tarihi. Istanbul, 1995. S.18-19.

⁵⁸ Haqqul I. Tasavvuf saboqlari. Buxoro. 2000. 46-bet.

⁵⁹ Sejidov M. Azerbaychanmifika tafakkurunun gajnalari. Baki., 1983. 140-bet.

Oshiqlarning kecha-kunduz hu murodi.

Dildagi zang ketgach, ko'ngil poklanib, "andog' zokir qul"ning botini-yu zohiri ilohiy nurga to'ladi, botin ko'zi ochiladi va Haqni mushohada-yu muroqaba qilish martabasiga erishadi... Xoh xofiy, xoh jahriy Haqni eslamoq ko'ngilni o'ziga tortadi, ko'ngil sadaf kabi bo'lib, zikr tufayli buyuk injuga to'ladi⁶⁰, - deb yozadi.

Bundan tashqari Yassaviy hikmatlarining aksariyatida oshiq ko'ngilini siniq, xasta, miskin, xonavayron holatda ham tasvirlaydi:

Haqiqatlig' oshiqlarning rangi sinuq,
Oyinaga nazar qilsa, ondin tonuq,
O'zi hayron, ko'ngli vayron, ko'zi yoshluq,
Qudratiga hayron bo'lib qoldim mano.

"Ko'ngilning vayronu xasta holga tushishiga ishq sababchi. Muhabbatga berilgan yurak o'z osoyishtaligini butkul unutib, azob va dard hukmiga tobe bo'lib qoladi. Aslida, bu – yurakning shodlik marosimi. Chunki u endi boshqa hech qachon, hech vaziyatda g'aflat tutquni bo'lmaydi. U yerdan, ko'kdan, insondan mohiyat qidiradi"⁶¹.

Nasiba Bozorovaning fikricha "tasavvufda qalb tarbiyasi muhim sanalgan. Shuning uchun mutasavviflar ko'ngil holi, hayoti kamolotga erishish asrari haqida keng bahs yuritishgan. Ko'ngilning tasavvuf she'riyatidagi o'рни ham alohida. Bunga sabab tasavvuf she'riyatining inson e'tiborini ko'ngilga jalb etib, qalb va ko'ngil sirlarini ochishga ko'p kuch sarflagan, Alloh va odam munosabatini ko'ngil yo'li va ko'ngil ehtiyojlari orqali hal etishda katta natijalarga erishgan she'riyat sanalganidir. Tasavvufiy she'riyatda ko'ngil tubdan yangi mohiyat kasb etdi. Ya'ni u haq tajalligohi Arsh Allohning taxti darajasiga ko'tarildi."⁶²

Umuman olganda tasavvuf adabiyotida, ayniqsa, tasavvuf she'riyatida ko'ngilning bunday ta'riflanishi va tahlil qilinishida Islom dinining muqaddas kitobi sanalmish "Qur'oni Karim"ning ham o'рни bor. Xususan "Qur'oni Karim"ning ba'zi suralarida "Allohdan qo'rqingiz! Albatta, Alloh ko'ngillar zoti (siri)ni biluvchidir" (Moida. 7.). "Bilinglarki, shubhasiz Alloh har bir kishi bilan uning qalbi o'rtasini egallab turur" (Anfol. 24.).

Bundan anglashiladiki ko'ngil muqaddas kitoblarda ham Haq Taoloning nazargohi sifatida tasvirlangan. "Hadisi Sharif"larda ko'ngil Allohning taxti kabi tasvirlanishi bilan bir qatorda insonlarning mol-dunyo, nafs, qanoatsizlik kabi illatlarga qul bo'lmasdan ko'ngliga e'tibor qaratishi ham ko'p bora tilga olingan.

Chunonchi hadislardan birida bunday deyiladi. "Boylik mol dunyoning ko'pligida emas, balki, (haqiqiy) boylik ko'ngil boyligidir"⁶³.

Ma'lumki, o'zbek adabiyoti tarixi XIV-XV asrdan boshlab yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Adabiyotning mavzular olami kengaydi. Xalq og'izaki ijodi bilan yozma adabiyot o'rtasidagi aloqalar yanada kuchaydi. Bu davrda ijod qilgan ijodkorlarning she'rlarida asosan ishq-muhabbat mavzusiga katta urg'u berildi. Professor A. Hayitmetov ham XV asr she'riyati to'g'risida shunday fikrlarni ilgari surgan. "Lutfiy, Gadoiy, Atoiy, Sakkokiy kabi shoirlar oshiqning ishq, dardu hasrati, orzu-havaslar, intilishlari tasviriga tobora keng va jiddiy o'rin berishgan. Ular o'z yorining go'zalligini ta'rif-tavsiflabgina qolmasdan, o'zining sevgisi, orzusi, ichki hayajonlari, dardu alam, javobsiz sevgisidan noroziligi haqida ham baland ovoz bilan gapiradi. Ko'proq ana shu zaminda ruhiy tasvir unsurlari paydo bo'ldi, inson obrazi borgan sari to'laroq gavalana boshladi"⁶⁴.

O'sha davrda forsiy adabiyotda Firdavsiy, Sa'diy, Hofiz, Attor, Nizomiy va Xayyom o'z ijod na'munalari bilan ko'plab mamlakatlar adabiyotiga ta'sir o'tkazgan. Turkiy va forsiyda ijod qilgan ijodkorlarning she'rlarida asosan ishq mavzusi asosiy o'rinda bo'lgan. Ishq mavzusi, sevgi-muhabbat motivi aks etgan she'rlarda albatta lirik qahramon ko'ngil holati tasvirlanadi.

Ko'nglim bu – hayronim mening shaydoyu sayroning sening,
Shaydoyu sayroning sening ko'nglim bu – hayronim mening⁶⁵.

⁶⁰ Hasanov N. Sulton Ahmad Xaziniyning "Javohir ul-abror min amvojil bihor" asari va uning yassaviyshunoslikdagi ilmiy-tarixiy qimmat: Filol.fanlari nomzodi... dis. T., 1999. 92-b.

⁶¹ Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. 56-bet.

⁶² Bozorova N. Alisher Navoiy g'azallarida ko'ngil obrazi. – T.: Fan, 2009. B – 24-25.

⁶³ Abdulboqiy M.F. Al-lu'lu' val-marjan, 1-jild, B – 251.

⁶⁴ Хайитметов А. Табаррук излар изидан. – Т., 1979. Б- 66.

⁶⁵ <https://kh-davron.uz/kutubxona>

ADABIYOTSHUNOSLIK

Hofiz qalamiga mansub bo'lgan g'azaldan parchada yor ishqida ko'ngil hayronligi, hayron ko'ngil dildoriga shaydo ekanligi aytilgan.

Bir g'arib ko'nglini qila olsang shod,
Yaxshidir yer yuzin qilgandan obod,
Lutfing-la bir dilni qul qila olsang,
Afzaldir yuz qulni qilmoqdan ozod⁶⁶.

Xayyomning quyidagi ruboiysi negizida ham yor ishqiy yotadi. Shoir sevgi kuyida g'arib bo'lgan ko'ngilning vasfini bayon qiladi.

Yuqorida ikki ijodkor she'rlaridan anglashimiz mumkinki ko'ngil timsoli ishq-muhabbatga erishish uchun vositachi yoki bo'lmasa sevgidan azob tortganda sirdosh do'st sifatida kelgan. Xuddi shu kabi forsiy adabiyot namoyondalarining deyarli barchasi she'rlarida ko'ngil timsolini shunday tasvirlaydi.

Turkiy adabiyot ijodkorlarining ijod namunalarini kuzatsak forsiy adabiyotdagi unsurlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Ayniqsa bu hol ko'ngil timsoli tasvirida yanada ko'proq seziladi.

Tortaram yuz ming jafo ko'nglum elindin, koshki
Bergay erdi haq ko'ngul, berguncha sangi xoraye⁶⁷.
Lutfiy g'azalidan keltirilgan parchada botiniy va zohiriy ishqqa diqqat qaratilgan.
Ey ko'ngul, bu yo'lda ne g'amdur senga
Kim, xayoli yor hamdamdur senga.
Sevdung o'z haddingdin ortuq yorni,
Gar seni kuydursalar, kamdur senga⁶⁸.

Shoirning quyidagi ruboiysida esa yorga bo'lgan ishq qalamga tortiladi. Lutfiy sevgi yo'lida ko'ngliga g'am kelganini, shunday bo'lsada yor hayoli bilan yashashda davom etishini, bu yo'lda ishqdan kuysa ham bu shoir uchun kamlik qilishini tasvirlaydi.

Ko'nglum kuyarindin sanga men pand berurmen,
Ey mahrami jonu jigarim, netti, ne bo'ldi⁶⁹?

Yana bir turkiygo'y ijodkorlardan biri Atoiy qalamiga mansub "Ne bo'ldi" radifli g'azaldan keltirilgan misralarda shoir yor holini bilish uchun azoblanayotgan ko'nglining holini bayon qiladi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Yuqorida tahlilga tortgan forsiy va turkiy shoirlar ijodidagi parchalardan shuni anglashimiz mumkinki adabiyot rivojlanib borgan sari undagi obraz va timsollarning mavzu ko'lami ham kengayib bordi. Shu jumladan ko'ngil obrazi ham umuman forsiy va turkiy adabiyotda pand-nasihat ruhida yozilgan she'rlarda, ishqiy mavzudagi she'rlarda, tasavvufiy ta'limot aks etgan she'rlarda makon va zamon nuqtai-nazari bilan turlicha talqin etilib asrda-asrga o'tib kelmoqda. Boisi ko'ngil Allohning insoniyatga bergan eng bebaho mulki hisoblanadi. Shunday ekan ko'ngil timsoli qaysi mavzudagi she'rlarda aks etishidan qat'iy nazar unda inson va his tuyg'u bog'liqligida namoyon bo'ladi.

Bundan anglashiladiki adabiyotning istalgan turi va janrida inson obrazi maydonga chiqdimi demak uning ko'ngil tasviri ifodasi albatta aks etadi. Bunda ijodkor qalbi bilan uning asari qahramoni qalbi o'rtasida bog'liqlik vujudga keladi. "San'at asaridan huzurlanish san'atkor qalbi bilan munosabatga kirishishdan iborat..."⁷⁰, deyilgan.

XULOSA

Umuman olganda mumtoz adabiyotdagi ko'ngil timsoli bevosita Qur'oni karim oyatlari, hadislar, xususan, yirik mutasavviflarning Alloh va inson ma'naviy kamoloti haqidagi fikrlari asosida shakllandi. Keyinchalik ushbu g'oyalarning yirik mutasavviflar tomonidan asrlar davomida mukammallashuvi hamda ularning buyuk so'z san'atkorlari ijodida badiiy sayqal topib insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qildirilishi ko'ngil timsolining mumtoz adabiyotdagi tayanch mavzuga aylanishiga sabab bo'ldi.

⁶⁶ Qarang. Shu manba

⁶⁷ Qarang. Shu manba

⁶⁸ <https://kh-davron.uz/kutubxona>

⁶⁹ Qarang. Shu manba

⁷⁰ Брюсов И.Ю. Сочинение. В 2-х т. Т. II. С-38.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гегел. Эстетика. Т.3. – М., 1971. – 504 б.
2. Бозорова.Н, Навоийнинг ижод олами мақолалар тўплами. // кўнгил тимсоли ва тасвир санъати // Т.: Фан. – 144-б.
3. Bekmirzayeva. X. Bobur she'riyatida poetic obraz. – Т.: Muharrir., 2013. – 22-б.
4. Исмоқов. Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси., Т.: 1965. – 76-б.
5. Лутфий. Сенсан севарим..., - Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. – 146-б.
6. Бобур.З.М. Бобур шеъриятдан. – Т.: 1982. – 42-б.
7. Алишер Навоий. Ҳайратул аброр. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1991. – 7-жилд.
8. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi., Т.: 2017. – 282-283-б.